

danas treba gledati kao centar okupljanja svih nezadovoljnika i nama neprijateljski raspoloženih elemenata”, rečeno je na sastanku 21. juna 1946. godine), saznajemo o stanju u zemlji, stanju u pojedinim regijama (u Lici je juna 1945. godine bilo 58.000 gladnih). Zapisnici iz vremena tek oslobođene zemlje upoznaju nas i sa ekonomskim problemima u republici (snabdevanje hranom i ogrevom Zagreba u kome penzioneri prodaju stvari kako bi mogli da se izdržavaju, slaba industrijska proizvodnja, saobraćajni problemi itd.).

Pred nama je partija koja na svim stranama ima i pravi nove neprijatelje, sistematski se priprema za izbore, odlučuje koliko će ljudi ostati bez prava glasa, raspravlja o izbornim parolama i kandidatima, procenjuje koliko će glasati za nju, prati šta radi opozicija, analizira rezultate izbora, slavi rezultate iz 1945. kao svoju pobjedu, ali se i pita šta bi bilo da su neprijatelji imali sredstva koja je imala ona i priznaje da „Šumadija sva glasa za Tita, a neki kotarevi u Zagorju ispod 50% za Narodni Front”. Iz zapisnika saznajemo koliko Partija i SKOJ imaju članova, kakva im je nacionalna i socijalna struktura. Vidimo da Partija budno prati ponašanje svojih članova, pa u zapisniku od 21. juna 1946. godine čitamo o besprincipijelnosti komunista („Partijci odlaze u crkvu, vjenčavaju se u crkvi i slično. Komunisti žive odvojeno od ostalog naroda. Vlada dvostruki moral, kod komunista postoji strah pred Partijom. Formalno se provodi linija asketizma, a u stvari kriomice čine razne brljavštine”). Možda o besprincipijelnosti ponajviše govori podatak iz aprila 1947. godine po kome je tada Partija imala 50.743 člana, od čega je 7.318 njih (čak 14,4%) bilo ranije u neprijateljskim redovima. Od njih je čak 6.178 bilo u domobranima, a 329 u ustašama.

Jugoslovenska historiografija do danas nije napisala istoriju Komunističke partije uprkos činjenici da je verovatno nemoguće proučavati ijedno pitanje iz života socijalističke Jugoslavije bez sistematskog korišćenja obilja partijskih izvora. Tim pre je objavljivanje dokumenata poput ovih iz knjige „Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske” izuzetno važan doprinos ne samo boljem upoznavanju partije koja je vladala Jugoslavijom pola veka, već i shvatanju prilika koje su vladale u zemlji, ili jednom njenom delu, neposredno posle Drugog svetskog rata. Objavljivanje ovakve vrste izvora takođe dragoceno doprinosi prevazilaženju ili bar ublažavanju barijera koje su pred istoričarima sa bivših jugoslovenskih prostora iskrsele nestankom Jugoslavije i rasutošću arhivskih izvora u više samostalnih država.

Mr Slobodan SELINIĆ

Neven Anđelić,
Bosna i Hercegovina: između Tita i rata,
Samizdat B92, Beograd, 2005, str. 280

Neven Anđelić je rođen 1963. godine u Zagrebu. Jedno vreme živio je u Karlovcu i Beogradu. Najduži i najvažniji period života proveo je u Sarajevu. Tamo je diplomirao na Pravnom fakultetu i radio kao novinar u Radio-televiziji Sarajevo, gde je postao urednik Omladinskog programa Radio Sarajeva. Učestvovao je u osnivanju Pokreta Zelenih i Saveza reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu. Istakao se kao javni oponent nacionalistima i pokretač antiratnih demonstracija u Sarajevu. Od 1993. godine živi u Londonu. Postdiplomske studije iz oblasti savremenih evropskih

studija završio je na Univerzitetu Saseks (Sussex), gde je magistrirao i doktorirao. Poslednjih godina radi u londonskom birou CNN-a i predaje istoriju i teoriju ljudskih prava na Koledžu Berkbek (Birkbeck College) Londonskog univerziteta.

Knjiga koju predstavljamo je prvobitno bila napisana na engleskom jeziku i namenjena je bila britanskom i američkom akademskom tržištu, za potrebe naših čitalaca objavila ju je izdavačka kuća „Samizdat B92”. Ova knjiga je inače proizašla iz autorovog doktorskog rada. Predmet detaljnog istraživanja u ovoj knjizi je vreme snažne komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini i, posebno, ispitivanje i analiza nacionalne politike. Uži hronološki okvir obuhvata vreme od 1987. do 1990/1991. godine. Autor je nastojao da analizira kraj komunističkog režima u Bosni i Hercegovini, kako bi uklonio prazninu u radovima savremenih autora. U sklopu toga težio je rasvetljavanju ekonomskih uzroka propadanja sistema i uočavanju socijalnih promena koje su doprinele kasnijem razvoju nacionalizma i etničke politike, kao i analizi političkih i društvenih događaja u samoj Bosni i Hercegovini tokom ranih devedesetih u cilju objašnjenja sloma države. Ukazuje i na pitanje spoljašnjih faktora – nacionalističke politike u Srbiji i Hrvatskoj koje su doprinele neizbežnom kraju Bosne i Hercegovine.

Pored shvatanja izgrađenog na osnovu ličnog iskustva autora, ovaj rad se u velikoj meri zasniva i na izvorima iz Bosne i Hercegovine, kao što su novine i časopisi, službeni zapisnici lokalnih institucija, snimci lokalnih elektronskih medija i istraživački intervjui sa ljudima koji raspolažu pouzdanim saznanjima o određenim događajima.

Ograničenja koja su ovom radu nametali njegov obim i pristupačnost dokumentima, jer zvanični arhivi Bosne i Hercegovine još uvek nisu otvoreni, prevaziđena su korišćenjem mnogih privatnih zbirki dokumenata, drugih materijala i audio-vizuelnih snimaka. Da bi proverio verodostojnost svojih argumenata, i još važnije, teoretskih aspekata knjige, autor je koristio i veliki broj sekundarnih izvora na engleskom jeziku (zbirke tekstova i tekstove mnogih drugih autora). Bibliografija predstavljena u ovom radu je selektivna, obuhvata izvore korišćene u istraživanju ili one koji su na neki način uticali na konačni rezultat i sadrži 155 jedinica. U prilog raznovrsnosti istraživanja treba reći da je autor bio u prilici da koristi arhivu Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ovako širok pristup pomogao je autoru da stvori u mnogo čemu novu sliku Bosne i Hercegovine i događaja s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog veka.

Prema autoru Bosna i Hercegovina predstavlja primer regiona koji je razvio veze i sličnosti sa zemljama i društvima u okruženju pretežno u dvadesetom veku. Svima njima naročito je značajno zajedničko iskustvo komunizma. Ovo iskustvo ima mnogo veći značaj nego davnašnja prošlost tih društava, iako ni nju ne treba potpuno odbaciti. Inače, populacija Bosne i Hercegovine deli zajedničku istoriju, a jedino po čemu su se pripadnici te populacije međusobno razlikovali bila je religija. Iako se u Bosni i Hercegovini ispovedaju tri različite religije, ostaje činjenica da cela populacija pripada istoj kulturi.

Mišljenje autora je da u prošlosti društva Bosne i Hercegovine, kao dve prevladajuće koncepcije političke kulture, mogu da se uoče solidarnost i uzajamno poverenje. Tokom otomanske vladavine, pozicija neke društvene grupe u širem okruženju bila je ono što je određivalo da li će se vlast poštovati ili će se protiv nje buniti.

Najraniji period u kojem je, prema autoru, moguće identifikovati etničku mržnju jeste devetnaesti vek. Tokom devetnaestog veka stanovnici Bosne i Hercegovine počeli su svoje zajednice da nazivaju etničkim a ne verskim nazivima. Turska vlast i društvena

organizacija nesumnjivo su doprinele takvom stanju stvari jer su strukturirale, tačnije podelile, društvo po verskim linijama. Sveštenici i naučnici samo su dovršili taj posao.

Uzrok seljačkih pobuna u Bosni i Hercegovini autor vidi u postojanju agrarnog pitanja koje je stvaralo konflikt između zemljoposjednika i zavisnih seljaka. Po autoru uzroci pobuna morali su biti ekonomski a ne verski.

Kasnije, svojim dolaskom, Austrija je donela neku vrstu reda. Ali, time, po mišljenju autora, nisu usledile dugo očekivane reforme koje bi mogle stabilizovati Bosnu i Hercegovinu i pridobiti naklonost stanovništva, politika carevine ostala je elitistička, rezervisana za veleposednike. Kao suparnik carevine pojavilo se jugoslovenstvo, a ne individualni nacionalizam neke etničke grupe.

Zatim, sa stvaranjem Jugoslavije pojavila se moderna masovna politika. Etnički karakter većine postojećih političkih stranaka i kulturnih organizacija autor povezuje sa jačanjem sve ozbiljnijih razdora između bosansko-hercegovačkih naroda. Zemljišna reforma bila je nužna da bi se najzad raskinulo sa starim feudalnim sistemom, ali je stvorila etnički problem pošto su prethodni vlasnici bili muslimani.

Autor zaključuje da su etničke podele bile posledica političkih odluka vodećih stranaka prve Jugoslavije, i mišljenja je da su Nemci tokom Drugog svetskog rata izazvali međusobne sukobe raznih etničkih grupa, a da do tada nije bilo fizičkih sukoba među jugoslovenskim narodima kao takvim.

U posleratnoj Jugoslaviji rešenje etničkih problema prve Jugoslavije nađeno je u federaciji. Međuetničkim odnosima u Jugoslaviji poklanjala se velika pažnja, bila je ostvarena decentralizacija države i republike su vremenom bile sve snažnije. Ravnopravnost svih etničkih grupa bila je nametnuta i održavana skoro sve vreme. U jugoslovenskoj federaciji Bosna i Hercegovina nije bila država nekog jugoslovenskog naroda, nego „Jugoslavija u malom”. Nezavisni razvoj događaja u Bosni i Hercegovini tokom sedamdesetih i osamdesetih doneo je ekonomski uspeh i prosperitet, mada smo u bosansko-hercegovačkim okvirima, ali i čvrstu kontrolu političkog i kulturnog života i pažljivo vođenu nacionalnu politiku. Izostanak nacionalističkih incidenata i pomenuta dostignuća doprineli su svemoći rukovodstva. Autor posebno naglašava da stručnjaci koji prirodu rata u Bosni i Hercegovini objašnjavaju u okviru srpske agresije, često previdaju upravo ovaj period.

Autoritarni partijski aparat koji je kontrolisao etničku ravnotežu vodstva i sprečavao pojavu međuetničkih napetosti, zapravo i samu diskusiju o tome, odražavao je svoju uspešnost u naglom porastu partijskog članstva, kao i u rapidnoj urbanizaciji i industrijalizaciji zasnovanoj na osnivanju gigantskih preduzeća.

Oslanjajući se na veliku količinu izvora, Anđelić početak krize u Bosni i Hercegovini vezuje za aferu Agrokomerc 1987. godine, aferu koja je potkopala stabilnost jednog od najvećih bosansko-hercegovačkih preduzeća (prehrambenog kombinata). Do tog trenutka, ta republika bila je najvernija titoizmu, možda upravo zbog svoje delikatne etničke strukture i potrebe za ravnotežom. „Agrokomerc” je bio tipičan po svojoj povezanosti s političkom elitom: njegovi problemi najavili su seriju afera koje su razorile legitimitet stare partije i navele veliki deo članstva da je napusti. Važnost „Agrokomerca” i konsekvence koje je izazvao mogu se proceniti raspravom koja se još uvek vodi o uzrocima i posledicama afere. „Agrokomerc” je doveo do personalnih promena u vrhu režima, ali još je važnije to što je došlo do promene prirode i politike režima.

Bez tih promena šanse za uvođenje demokratije bile bi znatno manje. U poređenju s ostatkom federacije to su bile jedinstvene odlike i one su, krajem osamdesetih, omogućile naglu liberalizaciju i postepenu demokratizaciju političkog života u Bosni i Hercegovini. Kako je politika društva nametana odozgo, trebalo je da dođe do sloma režima da bi civilno društvo počelo da se razvija.

Međutim, u takvim uslovima etnička politika počće da vrši snažan uticaj i po mišljenu autora da još više odlaže formiranje društva koje će kontrolisati politiku. Presudan trenutak koji će označiti početak kraja federalne države bila je 1987. godina. Tada je Slobodan Milošević ujedinio komunističku i nacionalističku doktrinu. Pojava srpskog nacionalizma izazvala je ostale, i politička borba se tokom sledeće četiri godine ubrzano premeštala na teren ratnog sukoba. Time je dezintegracija države postala neizbežna. Razlog za to je bio konkurentski nacionalizam vodećih političkih partija koje su uživale podršku u svojim etničkim zajednicama. Nacionalizam je bio proizvod političkih snaga. To je bio nacionalizam nametnut odozgo, tako da je politika, a ne istorija, faktor koji je stvorio preduslove za konačni slom.

U međuvremenu, uspešne ali zakasnele privredne reforme savezne vlade nisu uspele da stišaju rastuće nezadovoljstvo koje je bilo posledica dugog perioda ekonomske krize, koja je velike delove stanovništva već otuđila od vladajućeg sistema i njegove ideologije. Pod takvim ekonomskim uslovima stanovništvo, ne samo u Bosni i Hercegovini već i šire, bilo je sklono prihvatanju ekstremnih ideologija. Ključni faktori za pojavu nacionalizma u Jugoslaviji mogu se prepoznati u nefunkcionisanju političkog sistema i očajnom stanju ekonomije koji su doveli do javnog nezadovoljstva.

Autor nalazi da su u širem smislu uslovi za sukob postojali i van okvira Bosne i Hercegovine. Posle Titove smrti 1980. godine, komunisti nisu uspeali da se reorganizuju i to im je donelo nove političke nevolje. Istovremeno, bez nekadašnjeg lidera, privreda je u okolnostima globalne ekonomske krize pokazala sve znake njihove nesposobnosti. Ti neuspesi izazvali su rast sveopšteg nezadovoljstva koje, međutim, nijedna društvena snaga nije ni organizovala ni usmerila. Čitavu situaciju treba posmatrati kao nastavak prethodnog perioda, ali bez glavnog aktera – Tita. Prema tome, nefunkcionisanje sistema i dugotrajna ekonomska kriza stvorili su preduslove za pojavu jedne ekstremne ideologije, pošto vodeće političke strukture nisu pokazale nikakav znak niti spremnost da se promene. Takve uslove stvorila je politika pod geslom „Titova politika bez Tita”, koja se čvrsto pridržavala strukture ograničenih aparatčika tokom osamdesetih godina. Ona nije mogla da spreči međusobno sukobljavanje republičkih oligarhija, koje su u društvu stvarale još više nacionalističkih tendencija. Kada su politička sredstva sukobljenih politika, prvenstveno u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj, upotrebljena bez ikakvog razrešenja, svi su shvatili da je jedini rezultat bio razaranje zajedničke federacije. Nusprodukt tog razaranja bio je stvaranje novog identiteta u svim republikama. Umesto klasnog identiteta razvijenog pod Titom, njegovi naslednici su uspeali, možda nenamerno, da stvore etničke identitete. Problem je bio kako nametnuti nove granice između etnički identifikovanih subjekata takve politike. Etno-nacionalistički interesi preklapili su se sa teritorijalnim i to je postao uzrok konflikta posle uništavanja zajedničke države. Da ti interesi nisu bili međusobno sukobljeni, raspad Jugoslavije bio bi miroljubiv.

Kriza sistema pretvorila se u krizu identiteta. Klasni identitet, kao i bilo koji drugi društveni identitet, bio je zamenjen etničkim. Zato je kriza morala da se razreši u skladu s tim identitetom. Problem je bio u tome što etnički identitet nije poštovao politički, i posledica toga bilo je produbljivanje krize.

U slučaju Bosne i Hercegovine važan je bio uticaj spoljašnjih okolnosti: demokratske promene u bivšem komunističkom bloku i jačanje ekstremnog nacionalizma u susednim republikama, sa jedne strane, i dejstvo unutrašnjih faktora: finansijske afere, slučajevi zloupotrebe vlasti, slom komunističkog sistema, vakuum vlasti, sa druge strane, u stvaranja uslova za uspon domaće nacionalističke politike, muslimanske, srpske i hrvatske. Autor ističe da smena visokih funkcionera u Bosni i Hercegovini iako se odvijale u vreme Miloševićevog uspona, s njim nije bila povezana. Politička elita bila je promenjena nezavisno od događaja u drugim republikama. Tako se dogodilo da je stara komunistička nomenklatura prvo pala u Bosni i Hercegovini i bila je zamenjena liberalnom, mada je i ona bila komunistička. Novo rukovodstvo bilo je slabo i omogućilo je pojavu demokratskih snaga koje su, sa svoje strane, Bosnu i Hercegovinu učinile liberalnijom od njenih suseda. Ipak, izostale su sistemske promene. Celokupna pažnja posvećena je personalnim promenama, dok je sistem ostao isti. Sa druge strane, društvo je bilo u dubokoj krizi i nijedna snaga na političkoj pozornici nije bila sposobna da pođe putem reformi. Nacionalna politika do tada je, bar prema ustavu, bila politika striktnog poštovanja ravnopravnosti. Međutim, nacionalistički incidenti u nekim provincijskim gradovima narušili su etničku ravnotežu u provincijskim zajednicama, zajedno s uticajima iz Hrvatske i Srbije, i stvorili uslove za etničku politiku. Komunisti Bosne i Hercegovine uspeli su da spreče pokušaj etničkih podela u sopstvenim redovima, međutim izgubili su snagu. Zbog toga se u društvu pojavio jaz između urbanih područja koja su bila pod uticajem komunista i zapostavljenih ruralnih regiona. Veći centri i dalje su bili kosmopolitiski, ali ruralna Bosna i Hercegovina postala je, zbog istorijskih razloga i dugotrajnih ekonomskih i političkih problema koji su okrnjili uticaj komunista, etnički podeljena. Nacionalizam koji su proizvele političke elite izvan Bosne i Hercegovine, najpre je bio prihvaćen među onima koji su činili bazu ruralnog društva u republici.

Autor konstatuje da su nacionalisti mudro eksploatisali mitove, legende i istorijske stereotipe, ali i neke istinite događaje iz relativno skorašnje istorije, to jest iz vremena Drugog svetskog rata, kada je u Bosni i Hercegovini multietnička mržnja zaista postojala. Nedostatak obrazovanja mnogih ruralnih stanovnika, vrlo tradicionalno porodično nasleđe i strah od nepoznatog – života u demokratskim uslovima uz nacionalizam u susednim republikama – etničku homogenizaciju su i produbili i učvrstili.

U takvoj konkurenciji s nacionalistima ni demokrate ni reformisani komunisti nisu imali mnogo šanse. Međusobnim nadmetanjem, tri nacionalističke doktrine su do 1990. godine stvorile široku bazu pristalica. Tako je glavno izborno pitanje postalo etničko pitanje. Nijedna građanska stranka nije mogla da pobedi nacionaliste boreći se na toj platformi. To posebno važi za multietnička društva u kojima je pričom o navodnoj opasnosti koju predstavljaju druge etničke grupe mnogo lakše uticati na izbornu telo. Tamo gde je etničko pitanje postalo glavno izborno pitanje u vreme dugotrajne ekonomske krize, šanse za uspeh ekstremnih stranaka i pokreta bile su veće. Prema tome, razlog za dolazak nacionalista na vlast u Bosni i Hercegovini ne treba tražiti u davnoj istoriji nego u savremenoj politici. Uvođenje demokratije u prvi plan je izbacilo etnička pitanja, a ono što je u Bosni i Hercegovini razdvajalo etničke grupe bila je religija: otuda važnost sveštenstva. Šire gledano, to je bio trend u postkomunističkim društvima. Alternativa nije imala nikakav uticaj na religiju. Glavno izborno pitanje je bilo etničko, tako da je izbor biračkog tela bio očigledan. Po dolasku na vlast, nacionalisti nisu mogli da saraduju zbog svoje nesposobnosti i suprotnih gledišta o budućnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. To je u vakuum vlasti koji su stvorili komunisti uvelo haos. Lošu

komunističku vlast nacionalisti su zamenili bezvlašćem. Autor ističe da je glavni problem kratkotrajne nacionalističke vlasti u Bosni i Hercegovini ležao u samoj prirodi nacionalizma. Proces odlučivanja bio je izmešten iz institucija sistema i dat međusobno sukobljenim nacionalističkim oligarhijama. Nedostatak demokratskih tradicija potvrđen je nepostojanjem demokratskih sredstava kontrole vladajućih stranaka.

Neizbežna posledica toga bila je podela teritorije. Međutim, pošto u većini regiona nije živela samo jedna etnička grupa, podela je bila komplikovana. Ta situacija nije mogla mirno da se rezeši i rat je postao jedino rešenje. Ovo je bila opšte prihvaćena metoda za rešavanje teritorijalnih problema u jugoslovenskoj federaciji. Od izbijanja sukoba u Hrvatskoj, celokupna politika u Bosni i Hercegovini svela se na pripreme za rat.

Autor na kraju konstatuje da su neki centri otpora još uvek postojali u većim gradovima gde se kosmopolitska populacija, pošto je živela u etnički mešanoj sredini, odupirala zovu etničke politike. Ali, nacionalisti su preuzeli etnički mnogo homogeniju ruralnu Bosnu i Hercegovinu i počeli da je pripremaju za rat. To je bio kraj Jugoslavije, i budućnost Bosne i Hercegovine bila je zapečaćena. Vladajuće stranke na čelu društva i njihovi sledbenici u ruralnim područjima opredelili su se za nasilna sredstva. Porazom na izborima urbana srednja klasa izgubila je monopol na vlast i skoro sav uticaj. Prema tome, bilo je samo pitanje vremena kada će prevladati pristalice nasilja i početi rat.

Dušan BAJAGIĆ

Џорџ Л. Мос,
Историја расизма у Европи,
Београд, 2005, стр. 255

У издању *Службеног гласника*, објављена је на српском језику књига Џорџа Л. Моса *Историја расизма у Европи* (255 страна); назив оригинала на енглеском језику: *Towards the final solution, a history of European racism*, и назив оригинала на немачком језику: *Die geschichte des rassismus in Europa*. Књига је изашла крајем 2005. године у оквиру едиције „Европа–Балкан” *Службеног гласника*. Структура рада је изражена у три дела: Први део – „Извори” (стр. 7–82) са пет поглавља („Реалност и мит”; „Основе у 18 веку”; „Од науке до уметности – Рођење стереотипа”; „Нација, језик и историја”; „Од Гобиноа до Лапуџа”); Други део „Ширење” (стр. 83–183) са шест поглавља („Енглески допринос”; „Наука о раси”; „Тајна расе”; „Јевреји мит и контрамит”; „Инфицирано хришћанство”; „Успон националсоцијализма”); Трећи део „Реализација” (стр. 185–243) са четири поглавља („Рат и револуција”; „Од теорије до праксе”; „Расизам и масовно убијање”; „Отворени крај”).

Околност која је била заједничка свим практичарима расизма, свеједно да ли су истицали искључиво духовне силе или су покушавали да се послуже науком, јесте та да расистички митови нису само објашњавали прошлост и уливали њиховим следбеницима наду у будућност, већ су и формирањем разних стереотипа апстрактно претварали у конкретно. Расни стереотици су, једноставним и непосредним путем, удахнули живот теорији. Још на самом почетку развоја европског расизма постављен је стереотип о лепоти и ружноћи, као основи естетике тог времена, тако да је делом човекова спољашност употребљена за